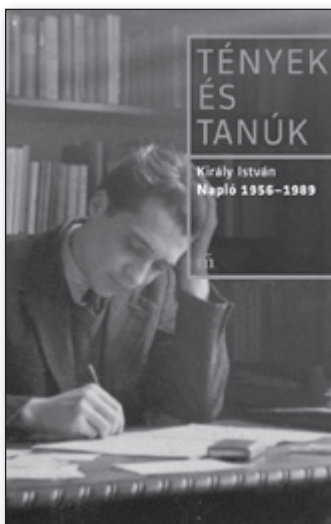

KIRÁLY és KORA

A maga műfajában akár sikerkönyvnek is tekinthető Király István naplója. S ha valaki későn ír recenziót erről a kötetről, mint én most, akár örülhet is annak, hogy már milyen sok kritikára támaszkodhat előtanulmányként. Pedig ettől, persze, nem lett könnyebb a helyzetem. Sőt. Hiszen az eddigi, igen élénk recepció egyik leglátványosabb tanulsága az, hogy aki erről a könyvről megpróbálja megfogalmazni saját reflexióit, valamiféleképpen (akár tudatosan, akár öntudatlanul) egy önmegértés folyamatába lép be. A Király-napló megítélése nemcsak arra alkalom, hogy az ember a saját viszonyulását gondolja végig a napló szerzőjéhez, az egykor megkerülhetetlen irodalomtörténészhez, ideológushoz, egyetemi tanárhoz, hanem arra is, hogy megfogalmazható legyen a viszonyulása ahhoz a korszakhoz, az 1956-tól 1989-ig terjedő periódushoz, amelyről ez a napló beszél. Ezért aztán bizonyosan igen fontos könyv ez: elsősorban úgy, mint kordokumentum, bár igényes nyelvi megformálása írásműként is figyelemre méltó teszi – hiszen Király István eleve igen attraktívan fogalmazott, s számos hapax legomenonnal gazdagította a magyar értekező nyelvet (mint például a „mégismorál” vagy a „kétmeggyőződésű forradalmár”). Ennek az – egykorúan sem mindenkiktől kedvelt, ma meg igencsak különösnek ható – sajátos manierizmusnak pedig ott van a nyoma a napló megfogalmazásaiban is. Erről a szövegről nem nagyon sikerül senkinek szenttelenül, utólagos perspektívából beszélnie. Persze lehet, hogy ez csak azért tűnik így, mert szinte az összes recensens valamiféle személyes tapasztalattal, képpel, vízióval rendelkezett a napló szerzőjéről; az a ritkaság, ha olyan kritikus támad ennek a naplónak (csak néhányan vannak), aki nem ismerhette Király Istvánt, s aki számára ez a szöveg csupán interpretálandó történeti forrás.¹ Nem véletlen, hogy már meg-

Király István: *Napló 1956–1989*
Szerk. Soltész Márton. Sajtó alá rendezte Katona Ferenc, Soltész Márton, T. Tóth Tünde. Utószó Babus Antal. Bp., Magvető, 2017

született egy olyan előadás is, amely kifejezetten a kritikai visszhang értelmezésére vállalkozott, s ennek az áttekintésnek az egyik szempontja éppen a naplóról szóló kritikák nemzedéki megítélése volt: a szerző azt figyelte meg, hogy a kritikusok zöme hatvan évesnél idősebb, kisebb része meg a harmincas éveiben jár.² Persze, már azóta is több fontos kritika jelent meg, azaz ez a metakritikai értelmezés sem tudhatott elszámolni a teljes visszhanggal, de a tendencia azóta sem változott: az én nemzedékemből, az ötvenes éveit taposók közül nemigen vállalkozott senki a szembesülésre.

Mert ez az évtizedeken át vezetett, részben egyébként – nyelvgyakorlási célból – angolul (!) írt Király-napló szembesítésre készített, s ugyanakkor a műfajának és szerkesztési elveinek újragondolására ösztökél: érdemes ugyanis feltennünk a kérdést, mire használta Király István a naplót mint műfajt?³

A válaszhoz nemcsak azt kell figyelembe venni, amit a napló tartalmaz, hanem azt is, ami nincs benne. S itt persze azok a jelentőségteli kihagyások is érdekesek, amelyek első pillantásra föltűnnek: miért nincs a naplóban egy szó sem az 1956. október 23-a és november 4-e közti periódusról vagy az 1968-as csehszlovákiai bevonulás időszakáról? Ezek a hiányok azal is összefügghetnek, hogy maga Király utólag semmisítette meg ekkori feljegyzéseit, bár az is lehet, hogy ilyen bejegyzések egyáltalán nem is készültek. S ha ez utóbbi feltételezés az igaz (nincs támpontunk, hogy ezt eldöntsük), akkor ebből az következik, hogy Király István már azelőtt szelektált a naplóba foglalt emlékei között, hogy bármit is leírt volna. Azaz igen erősek voltak (vagy lehettek) benne az öncenzurális megfontolások. S nekünk utólag egy olyan naplót kell interpretálnunk, amely nem az őszinteség, hanem a tudatosan szelektáló óvatosság ígézetében keletkezett. Mondhatni, ennyiben és így kifejezetten nekünk, kései olvasóknak – csak hogy ezek szerint a szöveg egy olyan jövőképzet ígézetében fogant, amelyben mind 1956, mind 1968 elfelejtető és elfelejtett kisiklasként tűnik föl, és semmiféle morális problémát vagy átértelmezendő eseményt nem jelent.

A Király-napló nem tükörszerűen őrzi a legfontosabb eseményeket, hanem csak a személyiséggel és a naplóíró személyes emlékezetével együtt rajzol ki valamiféle közös halmazt. N. Pál József rögzítette, hogy Király neki 1987 körül emlegette azt, egy majdani memoár megírása érdekében vezet naplófeljegyzéseket.⁴ Vagyis a napló genezise kapcsán nyilvánvalóan ott lehetett az újraolvasásának az eltervezése⁵ – még ha ez aztán nem valósult is meg (bár részben igen: egyhelyütt Király említi, hogy újraolvasta az addigi részeket – 187.). Ez a céltételezés itt-ott szövegszerűen látszik a naplón. Király szinte naplóláhúséget imitálva jegyezte le egy Kádár Jánossal folytatott beszélgetését, amelyről nyilván azt gondolta, hogy nagyon fontos szöveg – ez például egy majdani felhasználás irányába mutat (288–298.). Egészében azonban mégsem egy memoár nyersanyagaként mutatkoznak

meg a feljegyzések, s elsősorban szemléletileg látszanak másnak, mint egy pre-émlékirat. Tipológiailag a szöveg ugyanis a leginkább Széchenyi István naplóról gyakorlatára emlékeztet: onnan sem lehet megtudni sok mindent, mert Széchenyinek nem arra kellett a rendszeres bejegyzések, hogy újra átélje, és a személyes fontosság szempontjából rendszerezze a vele megesett dolgokat. A megélt élet, a személyes tapasztalatok kiegészítéseként, pótlékként szolgált a feljegyzés: tehát nem lenyomat volt, ami megőriz, hanem reflexió arra, ami megtörtént.⁶ Csak egy példa: ha Kölcsey Ferencnek a Széchenyi számára megmutatkozó fontosságát abból a tényből akarnánk megítélni, hogy mit is találunk róla a naplóban, bizonyosan tévednénk: hiszen névénél néhány, különösebb kontextus nélküli említésén túl alig van ott valami nyoma a létének. Ezért a Széchenyi számára fontos kapcsolatok elemzésénél egy sokkal finomabb, s nem mechanikus módszerre van szükség: ezt példázzák Velkey Ferenc sorjázó, monográfiába kívánckozó Széchenyi-tanulmányai.⁷ Ha mindezeket a tanulságokat Király Istvánra is alkalmazni kívánjuk, akkor érdemes leszögezni: egy ilyen naplóról gyakorlatnál mindig tévedésbe kerül az az olvasó, aki szinte regényszerű teljességként próbálja felfogni az olvasmányát, a lejegyzések léte és terjedelme alapján akarja megítélni az adott eseménynek a naplóról gyakorolt fontosságát. Ismét csak példát említve: miképpen lehet azt értékelni, hogy Király gyakorlatilag nem reflektált Pándi Pál halálára? Jóval később, 1988. július 3-án majd abban az összefüggésben említi, hogy már ő is halott (804.). Ez aligha azt jelenti, hogy Király számára nem volt fontos Pándi, vagy, hogy nem rázta meg a halála. Hiszen róla nagyon sok mozzanatot fontosnak tartott följegyezni korábban: barátságukat éppúgy, mint állandó civódásukat, látens vagy nyilvánosá tett feszültségeiket. Ehhez érdemes megnézni azt az interjút, amely szerencsére még elkészült s meg is jelent, ahol a már nagybeteg Király egy Pándiról szóló könyv számára hosszasan beszélt a Pándihoz fűződő viszonyáról.⁸ Ne feledjük: Király azt sem tartotta feljegyzésre méltónak a naplójában,

hogy adott egy ilyen interjút Pándiról, noha egyértelmű, hogy alaposan felkészült erre a beszélgetésre, nem rögtönözve ült le erre az alkalomra. Akár az is lehet, hogy azért nem kívánt a naplójában utólag sem beszélni Pándiról, mert ebben az interjúban ezt megtette: s Király számára a naplónak nem ön-

magában, műként való kerekdedége volt fontos, hanem a személyiség egyik lehetséges kiterjesztéseként, mondhatni, használati értékében, márpedig a Pándi személyiségével és emlékével való számvetés esetében ezt a funkciót át tudta venni egy komolyan vett, alaposnak szánt interjú. Mint ahogy nem hiszem, hogy Királynak nem okozott gondot az az eset, amikor – szintén a nyolcvanas években, egyetemi éveim alatt – Czine Mihály az egyik este az egyetemre zárasi idő táján bejönni akaró Simon Balázst (aki néhány éven belül költőként tűnt fel) megpofozta. Simon Balázs az évfolyamtársam volt, tudom, hogy meglehetősen elviselhetetlen és arrogáns figura volt, viszont Czinéről meg már egykorúan azt beszélték, hogy ekkor is részeg volt – szóval meglehetősen bonyolult volt az ügy, különösen, hogy ennek akár antiszemita felhangjai is voltak (vagy lehetek): azt rebesgették, hogy Czine nem hagyta szó nélkül ütés közben Simon Balázs származását sem. Hogy ez igaz volt-e, vagy sem, nem lehet eldönteni. Mindkét érintett fél már halott. De akkoriban erről mindenki beszélt a bölcsészkaron, s alig hiszem, hogy Király-

nak ne kellett volna valamiféle lépéseket tenni, hogy az ügy botrányjellegét elsimítsa (persze, sejthetőleg Czine és nem Simon Balázs érdekében). Ám erről sincs egyetlen szó sem a naplóban.

Ezek a példák is mutatják, mennyire nem egyszerű megítélni Király naplójának a fölhasználhatóságát. Hiszen voltaképpen a személyiség egészének az értelmezése szempontjából, minden egyéb működési terület és írásos nyomat maga után hagyó cselekedet összefüggésében lehet csak interpretálni a szöveget: ha önmagában a naplóból próbálnánk meg megérteni Király Istvánt, óhatatlanul tévednénk. Ezt éppen a napló eddigi kritikai recepciója is igazolja, számos elszórt és árnyalatlan ítéletével, amelyek aztán újabb helyesbítéseket és vitacikket hívtak életre. Hogy csak egyre utaljak most: fölvetődött a recepcióban, hogy a napló antiszemitanak mutatja-e Királyt? Tamás Gáspár Miklós a Magyar Narancs 2017. május 18-i számában ugyanis, szinte mellékesen azt állította, igen.⁹ Erre Radnóti Sándor rövid olvasói levele – megítélésem szerint – helytállóan és a szöveg egészének ismeretében is pontosan reagált: a szöveg ilyesmit nem támaszt alá, sőt, éppen az ellenkezőjét bizonyítja.¹⁰ Hát, még ha Király életének és tevékenységének az egészét is figyelembe vesszük, teszem hozzá halkán...

Illik viszont jeleznem a saját érin-tettséget, amely persze inkább egy hiány megvallása: 1985-ben kezdtem el tanulmányaimat az ELTE Bölcsészkarán magyar-történelem szakon, tehát éppen Király István utolsó éveinek lehettem volna a tanúja. Ahhoz az utolsó generációhoz tartozom, amely még ismerte (vagy ismerhette volna) a tanár Király Istvánt. Járhattam volna még az utolsó óráira, s tanulhattam volna tőle. De mégsem tettem. Tudatosan igyekeztem őt elkerülni. Ez akkor már lehetséges volt: abban a fel-lazult, egykor poroszos oktatási rendszerben, amely a nyolcvanas évek pesti bölcsészkarát jellemezte, az embernek több lehetősége volt saját óráinak a megválogatására, mint korábban, noha elvben ekkor sem volt teljesen szabad az óra- és tanárválasztás. De találhatott az ember olyan utakat a tárgyak elvégzésére, hogy ne kelljen feltétlenül

a számára nem kívánatos tanárok óráit látogatnia. Így aztán egyszerűen éltem ezekkel a technikákkal: soha nem jártam Királyhoz, csak a folyosón láttam időnként, amikor a szobájába igyekezett. Mert azért persze arcról ismertem őt, s tudtam, hogy ő kicsoda, még írásait is olvastam, s nagyon nem tetszetek. Nem ösztönös volt ez az óvakodás, hanem tudatos döntés. Félttem tőle és tartottam mindattól, amit képviselt. Egyáltalán nem éreztem hát úgy, hogy éppen tőle kellene tanulnom. S nem ő volt az egyetlen, akitől óvakodtam: soha nem találkoztam Pándi Pállal, aki 1986-ban halt meg, akkor, amikor én másodéves voltam, tehát elvileg még taníthatott volna, valamint nem jártam az akkor még igencsak aktív Nagy Péter és Szabolcsi Miklós órájára, bár őket is láttam a folyosón, miként Királyt. Azokban az években létezett egy olyan hallgatói magatartás, amelyet én is követtem: *hozzájuk* (ez azt jelentette röviden akkoriban: ezekhez a régi kommunistákhoz – ma már másképpen fogalmaznánk...) már nem ment el az ember. Ha ki lehetett kerülni őket, akkor ezt megtettük, megtettem. Ez persze veszteség is volt: egy kétségkívül fontos nemzedékkel, s nagy tudású emberekkel való kapcsolat lehetősége maradt így ki az életemből. Csak hát persze akkor egyáltalán nem tűnt úgy, hogy annak a korszaknak, amelyet a számomra akkor ezek az emberek reprezentáltak, valaha is vége lesz. A tőlük való menekülés ilyenformán annak a szemléletnek a távol tartását is célozta, amelyet számomra akkor ők megtestesítettek. Így aztán esélyt sem adtam arra, hogy Király István személyes és kedvező emlékeket hagyjon bennem.

S most már azt is megértettem – utólag –, hogy mitől félhettem annak idején. Ezt annak idején nem tudtam volna megfogalmazni magamnak, ehhez szükség volt a napló végigolvasására. Mivel én már az egyetlen első évtől irodalomtörténész szerettem volna lenni (kissé nagyképpően azt mondhatnám, annak készültem...), alighanem ösztönösen félttem egy olyan erős tanári hatástól, amely egy számomra valahogy nem rokonszenves felfogású embertől érkezik. Azaz tartottam attól (mondom ezt most, a mai belátá-

sommal), hogy mi lesz, ha olyan emberek segítségére vagy pártfogására szorulok, akiknek az elvei és az akkor csak homályosan ismert, inkább csak sejtett politikai szerepvállalása számomra idegenek. Mit tudok tenni akkor, ha olyasvalaki „fedez föl”, ad nekem feladatot, publikációs lehetőséget, támogatást, akivel nem akarok és tudok azonosulni, de a személyes hála esetleg mégis hozzáköt? Ha elmegyek az órájára, vizsgálom nála, a megfelelési kényszer belső, öntudatlan parancsa nem teszi-e lehetetlenné, hogy megpróbáljak szürkének és jelentéktelennek maradni? Képes leszek-e arra, hogy tudatosan ne *akarjak* kitűnni? S ha erre képes vagyok, miért akarnék mégis ott lenni Király István óráján? S ha ki szeretnék tűnni, akkor nem okoz-e majd ez nehezen feloldható (csak sérülések és konfliktusok árán feloldható) morális dilemmákat?

Belátom, zavaros és furcsa gondolatok ezek, de talán éppen ebben a tisztázatlanságukban őriznek valamit a 80-as évek világából. S hogy ez nem csupán utólag elképzelt csapdahelyzet volt, azt éppen a naplónak azok a megjegyzései mutatják, amelyben Király saját tanítványai közül a tehetségesnek íté-

tekre célzott (ilyen összefüggésben kerül elő például a később jelentős pályát befutott irodalomtörténészek közül a fiatal Angyalosi Gergely neve – 408.), s ennek a kapcsolatnak a másik, szubjektív oldalát érzékletesen tárja föl N. Pál József emlékezése: mivel is járt,

ha valaki valóban méltónak bizonyult Király István pedagógiai figyelmére. Ennek valóban voltak (lehetek) nagyon fontos, előrevívő mozzanatai, de én már a 80-as években sem vágytam egy ilyen mester-tanítványi kapcsolatra (utólag pedig, elolvassván N. Pál írását,¹¹ még kevésbé érzem vonzónak és ösztönzőnek, inkább terhesnek és hosszútávon megnyomorítótnak), még ha készséggel belátom is, amit persze már annak idején sem vontam kétségbe, hogy Király Istvántól nagyon sokat lehetett tanulni.

De én nem tőle akartam tanulni. Pontosabban: nem azt akartam megtanulni, amit ő tudott. Kevély voltam és önfejű. Biztosan nem volt igazam, csóválhatják a fejüket azok, akiknek komoly tanárélményük volt Király István. De mit tegyek, ez az én sorsom, az én választásom, az én történetem, s van ennek is belső logikája.

Ez az egykori dacos szándék a napló olvastán némileg módosult, de alapvetően nem változott meg. Persze sok mindent összefüggésben megértettem, s készséggel elhiszem mindazokat a megállapításokat a kritikákból, amelyek Király István formátumáról és tanári teljesítményéről szólnak. S azt is megérttem, ha valakiben a szeretet és a hála a legerősebb motiváció ennyi év után (a kritikai recepció ennek is több példáját mutatta eddig). Ennek ellenére nem éreztem úgy most sem, hogy rosszul döntöttem annak idején, vagy jóvátehetetlen hibát követtem el. A napló szinte csak megerősített egy korábbi döntésemben. Aligha csak én vagyok így ezzel: N. Pál Józsefnek a Király-naplóról írott cikke – amely persze inkább emlékezés és vallomás, mint szabályszerű recenzió – voltaképpen ugyanerre a következtetésre jut.¹² Persze máshonnan indul, s máshová jut el. De benne sem rajzolta át az eredeti benyomásokat ez a kötet, csak felelősítette az emlékeket. Neki persze volt mire emlékeznie, hiszen Király fontos szerepet játszott az életében, kezdetben mint tanár, később mint tanszékvezető, munkahelyi főnök. Nekem meg nincsenek, nem lehetnek ilyen emlékeim, csak néhány elmosódott képre s legföljebb egy zavart idegenkedésre gondolhatok vissza. No meg az 1980-as évek elejének, közepének sajátos,

furcsa, visszahozhatatlan bölcsészka-ri hangulatára.

A napló azonban nem csak a viszarévedésre ad alkalmat. Valóban egy kivételesen értékes történeti forrásról van szó, s jelentősége éppen abban mutatkozik meg, hogy nincsenek benne nagy titkok és leleplezések. Ezért akár csalódást is kelthet azokban, akik valamiféle elfedett történet feltárulását remélték tőle. Mentalitástörténeti jelentősége viszont egészen kivételes. Hogy ennek csak egy aspektusát emeljem ki: Király mindennapjai, amelyek itt évtizedes távlatban mutatkoznak meg, jól példázzák egy befolyásos kommunista káder életformáját. Az pedig már komoly mikrotörténeti forrásanyag-gá emeli a naplót, hogy Király miképpen használja ki ezeket a számára ad-va lévő, elért kereteket: miről gondolja azt, hogy ez „jár neki”, miről véli úgy, hogy az természetesen módon megilleti. S ebbe éppúgy beletartozik a szabadidő eltöltésének egyáltalán nem mindennapi formája (a hosszú tengeri hajóút), a mások számára nem hozzáférhető, tiltott nyomtatott irodalom olvasása, mint a tudományos karrier kiépítése szempontjából fontos könyvének időben történő megjelenése. Bármelyik említett esetet nézzük, semmiképpen sem egy mindenki számára elérhető kultúrjav birtokbavételéről van szó, ezért sokatmondó, hogy Király – aki ezzel nyilván pontosan tisztában volt – nagyon ritkán, s inkább a kezdeti időkben reflektál saját kivételezett státuszára. Például amikor televízió-vásárlás közben, 1957. december 19-én rögzíti: „Szégyellem magam azért, hogy pénzem van.” (43.) Illetve, amikor 1959. május 1-én inkább az emberekkel vonul fel, s nem ül fel dísztribünre: „Lakásom, életformám ezért örökös kínzó teherterhel.” (56.) Vagy a leglátványosabbban akkor, amikor szintén 1957-ben a szüleihez utazván vonattal, rácsodálkozik a magyar vidék szegénységére, és attól fél, hogy a prémes kabátja „tüntetés”-nek hathat (48.). Eltűnődhetünk azon is, van-e jobb illusztrációja a brutális öncenzúrára kényszerítő Kádár-kori sajtóirányításnak annál, amikor Király egy Aczél Györggyel való konfliktusa esetén (nem mutatta meg Aczélnek megjelenése előtt

egy cikkét) teljes értékű érvnek tekintti a következő mondatot: „Az, hogy a cikkeimet bemutassam neki, nem az én feladatomban, hanem a szerkesztőé.” (467.) Ha hasonló típusú forrást keres majd a Kádár-korszak kutatója, akkor csak néhány emlékirat és napló állítható a Királyé mellé. Elsősorban talán Ortutay Gyula három kötetes naplója,¹³ vagy éppen a Politikai Rendőrség megszervezésében résztvevő, majd meghatározó agrárpolitikussá váló Fehér Lajos emlékirata, amely mindmáig kiadatlan, érdekességére egyelőre csak a róla szóló, legújabb monográfiából következtethetünk.¹⁴ Bár ez utóbbi már műfajilag is más szöveg, hiszen egy retrospektív módon készült, célú öngigazolás (már amennyire ez a róla szóló utalásokból megítélhető), s nem az eseményekkel egyidejű (vagy közel egyidejű) napló.

Az is feltűnő azonban, hogy ez a napló – hiába egy irodalomtörténész a szerzője – magáról az irodalomtörténetről mint szakmáról és tevékenységről nagyon keveset beszél. S ennek mintha külön jelentősége is lenne. Hiszen még ha beleszámítja az olvasó a napló sajátos funkcióját, azaz azt, hogy Király mire akarhatta fel-

használni ezt a műfajt, s mivé is alakította saját használatában, akkor is ott marad a zavaró, nyugtalanító kérdés: mintha neki igazából nem lett volna fontos saját irodalomtörténeti működése. Gondoljunk csak a következő szövegrészletre, amely 1961. janu-

ár 18-án szinte egyedül reagál a filológusi, irodalomtörténeti munkára (s ne feledjük, az idézet egy olyan embertől származik, aki élete folyamán két kritikai kiadásnak, a Mikszáthé- nek és az Adyénak is sorozatszerkesztője volt): „Mikszáth Fekete város-kéziratának feldolgozását csináltam egész nap. Távlattalan, fantáziátlan munka. Csak a pénz miatt. De ennek valóban utolsó ilyen jellegű munkámnak kell lennie. Nem prostituálhatom továbbra is magam.” (69.) Én persze tudom, hogy nem mindig felemelő egy kritikai kiadás főszövegén vagy jegyzetein dolgozni, s ilyenformán ezek a mondatok akár a megejtő őszinteség pillanatai is lehetnének, de azért mégiscsak meghökkentő: ha valaki ezt az egész tevékenységet ennyire nem szereti, akkor vajon miért csinálja? A pénzre tett utalást már csak azért sem értem, mert ezt a típusú szövegkiadói munkát – tudtommal – a hatvanas évek elején sem fizették túl jól (vagy esetleg Királlyal itt is kivételt tettek volna?); az pedig, hogy valakinek erről az aszkétikus, némileg öncélúnak tűnő szellemi munkáról éppen a „prostituálódás” szó jut eszébe, még ha az asszociáció nincs is egyértelművé téve, az kifejezetten pikáns, pláne egy politikailag ennyire elkötelezett személy esetében. Egy szó, mint száz: ez a bejegyzés erősíti az olvasó azon benyomását, hogy Király mintha nem igazi hivatásnak tekintette volna az irodalomtörténeti munkát, hanem legföljebb jobb híján folytatott foglalkozásnak, amely akár fölcserélhető lett volna mással is, s amely igazából távol tartja őt attól, ami igazán fontos. Ez pedig nem más, mint az a társadalmi utópia (vagy fogalmazzunk empatikusabban: kollektivisták célképzet), amely a napló legnagyobb részét kitölti, s amelynek csupán jól forgatható eszköze maga az irodalomtörténet.¹⁵ Nem véletlenül merül fel hát a kérdés: Királynál valóban csak eszközszerkepe volt az irodalomtörténetnek és a szakmai tevékenységnek? Ettől a benyomástól aligha tud megszabadulni teljesen az olvasó. Még akkor sem, ha nagyon erősen emlékezteti magát arra a már emlegetett módszertani-szemléleti alapállásra, hogy nem szabad panoramatikus igényű önjel-lemzést keresni a naplóban, s ha Király

egész életművét szemléljük, akkor bizony nem lehet kétségbe vonni szakmai elkötelezettségét. De mégis. Legalább ennyire elgondolkoztató, hogy miféle előfeltevések mentén képes reagálni egy valóban filológiai alapozású, utólag egyre nagyobb hatásúnak bizonyuló irodalomtörténész, Szauder József halálára – mert ez is jól mutatja, hogy a naplóban milyen értékrendbe illik bele a szakmai tevékenység: „Mindig nagyra becsültem Szaudert. Igaz, úgy gondoltam, hogy ő csak egy nagyon magas színvonalú filológus, és nem olyan ember, aki közben szenvedélyesen kutatja a világ megváltoztatásának a lehetőségét.” (394.) Király saját magát nyilván az utóbbi kategóriában gondolta el. Nem csoda, hogy számára igen sok gond merült föl a naplóbejegyzések közben, életének számos tevékenységi formája bukkant fel itt, csak éppen az irodalomtörténeti működés nem tartozott ezek közé. Ez valahogy nem volt része a naplóba foglalt életének. Legföljebb az ebből következő hatalmi kérdések és intrikák. Amelyeket viszont soha nem minősített „prostituálódás”-nak.

Bármennyire nem voltam is tanúja Király életének, az a tény, hogy életünknek volt egy közös időbeli halmaza, lehetővé teszi, hogy bizonyos események naplóbéli feljegyzésénél a saját emlékeimet tudom mozgósítani kontrollanyagként. Mondhatni, érzékelnem tudom a jegyzetelés hiányait. Az 1985. január 5-i bejegyzésben Király a következőt írta: „Egész nap gyermekek vizsgáztatása; kiválasztás a tévszereplésre.” (692.) Ehhez a sajtó alá rendezők nem fűztek jegyzetet. Pedig egyértelmű, hogy Király itt a *Ki miben tudós?* című televíziós diákvetélkedő második versenyére utalt (a felújított vetélkedő első darabja 1984-ben, egy évvel korábban volt), s ekkor az egyik tárgy a magyar irodalom volt, amelynek a zsűrijében elnökként Király István, tagként pedig Fekete Sándor és Fodor András vett részt. Közbevetőleg: a következő lapon ezért olvashatunk arról, hogy Király Fekete Sándorral együtt ment hazafelé.

Magam ennek a televíziós vetélkedőnek a figyelmes nézője voltam (az előző évi, történelemből rendezett vetélkedőnek viszont részese is, egészen

a televíziós vetélkedő döntőjéig). Jól emlékszem Király zsürielnöki működésére, emlékeim szerint nagyon és erőltetetten nyájas volt a versenyzőkkel, nekem ez akkor kifejezetten ellenzenesnek tűnt. Ennek a benyomásnak a fényében érteni vélem azt a fanyalgást is, amelyet itt a naplójában a középiskolások felkészültségéről megfogalmazott. Nagyon tanulságos, hogy a napló ezt az egész ítéletet hogyan rendezi el két kérdés köré: az egyik az „[e]lvesztettük az ifúságot” mondatban összegződik, a másik pedig „Németh Géza”, azaz Németh G. Béla említésében. Király ugyanis már jóval korábban rögzítette a naplóban az egyik, őt erősen foglalkoztató kérdést, amely éppen saját magának és a tőle képviselt eszmének a pedagógiai hatástalanságára vonatkozott: 1972. március 17-én írta le egy Agárdi Péterrel folytatott beszélgetés summázataként a következőket. „Hibánk – ahogyan mondja [ti. Agárdi – Sz. M.] –: nem neveltünk tanítványokat. Valóban erre kell jobban koncentrálni: csak inkább kellene hinnem ehhez saját súlyomban.” (235.) Király a tőle megszokott, a naplóban számos helyen megfigyelhető éleslátással rögzítette ezt a térvessztést, s ez aztán lassan átcsapott a fiatalok (egyetemisták és gimnazisták) gyöngeségének, fölkészületlenségének a hangoztatásába. Mindehhez az akkor újnak számító gimnáziumi irodalomtankönyv-sorozat körüli vi-

ták is hozzájárultak (ismét egy megjegyzés: 1980-ban vezették be az új gimnáziumi irodalomtankönyvet, s én az első olyan évfolyamhoz tartoztam, aki már ebből tanult a gimnázium első évétől kezdve): a – nem jogtalanul – Németh G. Béla tanítványaként azonosított szerzőgárda (Horváth Iván, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zemplényi Ferenc) egy egészen más felfogású irodalomszemély jegyében írta meg a négy tankönyvet, s bármilyen viták is voltak ezen tankönyvek körül, ennek a munkának láthatólag volt hatása (ismét egy közbevetés: elsős gimnazista koromban akkori magyartanárom kijelentette, hogy ebből a könyvből ő nem hajlandó tanítani – én éppen ezért olvastam végig figyelmesen a köteteket). A tankönyv-család pedagógiai hatására céloz a napló 1979. november 11-i bejegyzése is, amelyben Király egy, a Népszabadságban megjelent, erről szóló kritikára reagált, s ugyan azt mondta saját pozíciójáról, hogy „[s] emleges vagyok a kérdésben” (618.), de ezt éppen az irodalom-tankönyv témájának búvópatakszerű felbukkanásai cáfolják. A tankönyv-sorozatban nyilvánvalóan megjelent az a felfogás, amelyet Király 1976. július 8-án rögzített, amikor is az őt felkereső Veres András és Szegedy-Maszák Mihály azt szegezték szembe Királlyal, hogy „tanulmányaim túl ideologikusak, és nem eléggé tudományosak” (450.). Ugyan-

ezt, bővebben kifejtve tartalmazza az 1976. október 25-i bejegyzés is (466.). Király alighanem ezért is asszociált rögtön ennek az 1985-ös diákvetélkedőnek a zsürielnökeként ismét a tankönyvekre – s ezért hibáztathatta Németh G. Béla kárhuzatos befolyását, amelyet immár nemcsak fiatal irodalomtörténész-tanítványaira, hanem a tanulóifjúságra is kiterjedni látott, s amellyel megmagyarázni vélte, miért is rémítően felkészületlenek a diákok, s mennyire elhanyagolják a szocialista esztétika alapértékeit. Megítélésem szerint tehát ez az egész, jól rekonstruálható történet Király kései keserűségének az egyik kulcsmozzanatát segít megérteni. A naplóban emlegetett ifjabb irodalomtörténészek egyike, Veres András a következőképpen fogalmazta meg ezt az összefüggést (igaz, anélkül, hogy a fentebbi, 1985-ös szöveghelyet azonosította vagy a jegyzetek és kommentárok hiányait felemlítette volna): „a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján (összefogva Pándival és Nagy Péterrel) minden befolyását latba vetette, hogy elérje az új gimnáziumi tanterv és az általunk írt reformtankönyvek visszavonását, jóllehet ezek célja éppen a diákok gondolkodóvá nevelése volt. (A napló csupán egyetlen eseményt rögzít a kíméletlen és nemtelen hadjáratból, azt a rosszízű tanszéki vitát, melyet követően Németh G. Béla felajánlotta lemondását tanszéki állásáról.)”¹⁶ A szélesebb körű pedagógiai kudarccal való újabb s újabb szembesülések (amelyek a napló önmentő stratégiájának megfelelően nem személyes fogyatkozásnak, hanem a szocializmus rendszerszintű hibájának tételeződtek) teszik igen szomorú, szinte szívbe markoló öncsalással Király naplóbejegyzését az utolsó egyetemi előadásáról. 1988. november 2-ről a már nagybeteg Király ugyanis azt írta: „Utolsó előadásom az egyetemen. Hangom, köhögésem lehetetlen-né teszi a további jelenlétem. Bárdos Lacinak, Fráter Zolinak adom át. – Tömegek az órán. A földön is ülnek. Legalább szépen búcsúztam.” (820.) Ennek a – személyes emlékezetem szerint – félrevezető bejegyzésnek pedig az igazi legendásítását a naplókiadáshoz csatolt, egyébként igen jó utószó (Babus Antal munkája) végzi el a következő-

képpen: „A diákok tudták, hogy az egyetem történetének egyik nagy egyénisége távozott.” (936.) Bizonyos, hogy Király megérdemelte volna ezt a tiszteletadást. De szerintem nem kapta meg, a vonatkozó részletnek egészen más a kontextusa. Legalábbis ahogy én emlékszem. Az valóban meg-

történt, hogy a 80-as években, saját egyetemista éveimben elterjedt egy-egy tanár szomorú egészségi állapotának a híre, s igyekeztünk, hogy még hallhassuk őt: én így értesültem elsőéves történelem szakos hallgatóként a római kort tanító Mócsy András betegségéről, s utolsó egyetemi félévének ezért lettem tanúja, s tudom, illetve emlékszem, hogy több felsőbbéves régész szakos hallgató, akinek már nem kellett volna Mócsyt hallgatnia, azért járt be az előadásokra (már amelyiket Mócsy még meg tudta tartani...), mert még utoljára hallani akarta őt. Király esetében nem emlékszem ilyen híresztelésre: én bizonyosan nem tudtam arról, hogy ennyire beteg, pedig sok ismerősöm és barátom volt más évfolyamokról is. Az utolsó előadás zsúfolt előadóterme tehát – a saját emlékeim alapján – nem a hirtelen felcsillanó nagy érdeklődéssel magyarázható. Az én évfolyamomnak (s már a felettünk járóknak is) két általános bevezető órája volt magyar szakon irodalomból az első éven: egy egyféléves irodalomelmélet előadás és egy egyféléves verstan-kurzus. Nekünk ezt a rendkívül rossz tanár és népszerűtlen, elviselhetetlenül

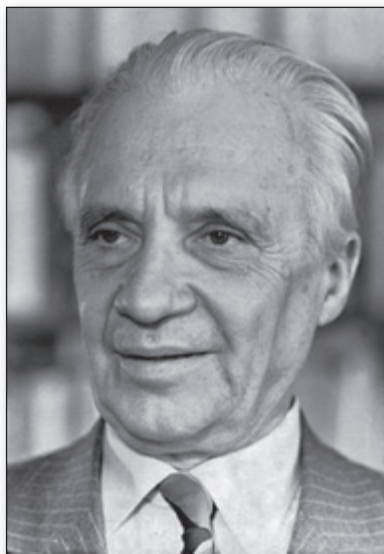
ideologikusan beszélő külsős, megbízott előadó, Szerdahelyi Istvánt tartotta, aki egyébként a Király-napló gyakran emlegetett szereplője. S mivel az utolsó években Királynak már gyakorlatilag elfogytak az érdeklődő hallgatói a negyedéven, ahol a 20. századi irodalmat adta elő, ezért a tanszékcsoport úgy döntött, hogy Király megkapja az első éven Szerdahelyi óráit, amely minden magyar szakosnak kötelező volt (azaz nem lehetett mást választani helyette), mert az elsőévesek még hajlamosak bejárni, különösen, ha erre tanrendi eszközökkel kényszerítve vannak. Első éven, ilyen feltételek mellett pedig még valóban adóhattak olyan helyzetek, hogy a földön is ültek (ez persze azzal is összefüggött, hogy már akkor sem voltak kellően nagy előadótermek ahhoz a bölcsészkaron, hogy a teljes évfolyamot tiszteségesen le lehessen ültetni...). Számomra tehát Király utolsó egyetemi előadásának ez a bejegyzése egyáltalán nem a megnövekedett érdeklődésről és a méltó tiszteletadásról szól, hanem egyszerűen erről a jószándékú, de általszó tanrendi manipulációról, s ezt már egykorúan is így tudtam: mert az azért kaján beszédtema volt az évfolyamunkon és a felsőbb évesekkel, hogy Király István óráira már csak néhány távol-keleti vendéghallgató járt be, ők is csak tévedésből. S bármilyen szörnyű is, mi ezen akkor éreztünk némi elégtételt. Persze nem ismerhettük azt a megrázó küzdelmet, amelyet a napló most elénk tár, s amely a halálos kórral folytatott reménytelen küzdelem méltóság teljes elviseléséről árulkodik. De nem lenne helyes, ha csak a heroizált beállítás képét öríznénk meg a naplókiadás jóvoltából, s nem tennénk mellé egy egészen más hangsúlyú, de letagadhatatlanul létező, egykori kontextust is.

Célszerű külön is beszélni egy kicsit a napló textológiai feldolgozásáról. A szövegkiadás megvalósítása hatalmas teljesítmény, s aki már próbálkozott valaha szövegkiadással, az tudja igazán megbecsülni ennek a feladatnak a nehézségét. Az egész recepciónak az az egyik nagy vakfoltja, hogy alig van valaki, aki megpróbálná textológiai munkaként is felfogni a kötetet, pedig éppen a sajtó alá rendezést

végzők teljesítményének a megbecsülése lenne, ha így is olvasnánk a naplót. Kicsit félsikerű megoldásnak látszik a kiadás – s a dolog természetéből következően ez már mindörökké így marad, mert ezt a naplót még egyszer aligha fogják kiadni. Vagy ha mégis, senki nem fog nekigyürkőzni egy jobb apparátus elkészítésének. Ezért igen fontos tehát Bolvári-Takács Gábornak az ItK-ban közölt kritikája, mert ő – tudtommal – az első, aki részletes hibajegyzéket csatolt a napló jegyzeteihez, egyúttal helyesbítve is az ott szereplő értelmezéseket és magyarázatokat.¹⁷ Bolvári-Takács pontosításai láthatóvá teszik, mi az, ami a leginkább hiányzott a jegyzeteket előkészítő kutatómunkából: a Király István életében fontos intézmények (ezek jó részét pártszervek és pártállami intézmények) pontos szervezeti és működési rendje, illetve az ezekben mozgó személyek proszopográfiai adatai – a leginkább ezekben lehetett hiányosságokat vagy kifejezetten tévedéseket találni. Megítélésem szerint szükség van a hiányok szóvá tételére és a helyesbítésekre, még ha nem is azzal az előfeltevéssel, hogy mindez egy majdani újabb kiadást készít elő. Mert persze illik ezt mondani, amikor valaki listázza a hiányzó, pontatlan vagy hibás kommentárokat, de aligha hiheti bárki is, hogy ezek valaha majd belekerülnek egy újabb, jobb kiadás apparátusába. Merthogy ezek az újabb kiadások soha nem készülnek el. (Hozzátenném: lehet, hogy a Király-napló lesz a nagy kivétel, mert a kiadó most forgalmaz egy 2018-as kiadást is, s lehet, hogy ebben bizonyos javításokat elvégeztek, bár azt azért nem hiszem, hogy olyasmit is módosítottak, amihez újra kellett volna tördelni a könyvet.)

Király naplójának a sajtó alá rendezése azért volt nehéz, ami miatt akár könnyű is lehetett volna: még mindig számos kortárs, a naplóban emlegetett személy köztünk van és megszólítható. Nyilván a lehetséges tanúk megszólalása nem egyenletes a napló időbeli kereteit nézve (Király nemzedéktársai már nyilván mind elhunytak, s az 1956 utáni évekről is alig valakit lehetne kortárs szemtanúként szóra bírni), ám a napló utolsó szakasza kapcsán még számos ember szolgálhatott vol-

na felvilágosítással – s ez még csak az „oral history” bevonását jelenti, a levéltári források újabb bázist jelenthetnek. Éppen ezt figyelembe véve, egy kicsit soknak érzem a teljesen azonosíthatatlanul maradt neveket, illetve azokat az eseteket, amikor egy-egy névről a jegyzetből nem tudunk meg többet, mint amennyit a napló szövege elárul. Például nem hiszem el, hogyha valakiről azt tudjuk, hogy Szívósnak hívták, és 1980-ban a miskolci egyetem professzora volt, akkor semmit nem lehet kideríteni róla (634.). Nem biztos, hogy a sajtó alá rendezők valóban minden esetben végiggondolták, kiről milyen levéltári őrzésben lévő irattípusban lehetne adatokat találni. Néha elírtak neveket, máskor nem eléggé körültekintően választottak szét és azonosítottak azonos vezetéknevű embereket.¹⁸ Az elsőre példa a történész Kis Aladáré, akit Király Kiss Aladár néven emleget, s az elírását a jegyzetek nem helyesbítik (150., 989.), a másikkra meg egy Kertész nevű író, akit Király az új magyar regény eredményei kapcsán említ 1976-ban – én kizártnak tartom, hogy Kertész Imrere és a *Sorstalanságra* gondolt volna, akkortájt ez nem volt szokás, sokkal inkább Kertész Ákos pasz-

szol abba a szöveggörnyezetbe (404.). Mint ahogy nem hiszem, hogy a Színházművészeti Szövetség vitájában megszólaló Kerényi, akinek Király nem írta le a keresztnevét, Kerényi Ferenc színház- és irodalomtörténész lett volna: minden bizonnyal inkább Kerényi

Imre (731.). Amikor Király 1962-ben azt rögzíti, hogy megkapta elolvasásra Aczél Györgytől Aczél Tamás és Méray Tibor *Tisztító vihar* című könyvét, akkor furcsa, hogy a jegyzetben ennek a könyvnek az 1989-es kiadását tüntetik föl, hiszen Király biztosan nem ezt olvasta (84.). Amikor Király 1989. június 10-én Mikszáth kapcsán egy bizonyos „Barthát” emleget, ez bizony Barta János – az elírás jó lett volna helyesbíteni (894.). 1989. február 8-án Királyt Janzer Frigyes és Láng József kereste föl (850.): Janzer fölöttem járt az egyetemre, ismertem, nyilván az Ady-kritikai ügyet beszélték meg, mert neki Ady volt a doktori témája. Mondhatjuk persze, hogy ezek apróságok, de attól még hibák.

Ennél nagyobb problémának érzem azt, hogy a könyvnek nem volt lektora. Pontosabban: nem volt egy olyan személy, aki teljes felelősséget viselt volna az adatok ellenőrzéséért. Ez ugyanis már alapvető kutatómódszertani kérdést jelent. A lektort nem helyettesíti az a metódus, amelyet a sajtó alá rendezők választottak: bizonyos szöveghe-lyekhez ugyanis a napló adott helyén emlegetett személy reflexióját csatolták (mint például Tarján Tamásét – 695., vagy Kabdebó Lórántét – 224., s egy esetben, mintha önmagáért beszélne, Illyés Gyula és Vas Zoltán naplójegyzeteit idézték kommentár nélkül – 544.), s ezzel mintegy azt sugallták, hogy az a másik nézőpont, másféle memória az objektív igazság státuszába tartozik. Pedig nem. Ez csak kontrasztnak jó. Az csupán egy másik szempont, amelyet ugyan lehet szembevetni Király naplójának értékelésével, de abszolutizálni nem, hiszen így éppen a forráskritika mozzanata marad látványosan kiküszöbölve. Ehhez kellett volna egy megbízható, nagy korismerettel rendelkező, külső nézőpontot képviselő lektor (vagy akár több is), aki felül tudja vizsgálni azt, hogy a sajtó alá rendezők vajon körültekintően mérlegelték-e az egymásnak ellentmondó, ugyanarra az eseményre vagy személyre vonatkozó visszaemlékezéseket.

S persze tegyük hozzá: a sajtó alá rendezők még így is hatalmas munkát végeztek. Nekik köszönhető, hogy Király István naplójának a kiadása nem mulékony szenzáció lett (persze a szö-

veg jórészt nem is lett volna arra alkalmas, hogy a titkos intimitások iránt érdeklődőket kielégítse), hanem komoly forrásanyag a Kádár-korszak kutatói számára. Talán ennél több is. Megváltoztatta a Királyról kialakítható, releváns kérdéseket: innentől már aligha irodalomtörténeti életművének megítélése jelenti a legfőbb dilemmát, hanem inkább a személyiségének a megértése, mert ez egyediségében is egy tipikus szocialista embertípus (máshonnan alig rekonstruálható) karakterjegyeit mutatja, következetességével éppúgy, mint ellentmondásaival és illúzióival. S ha a tipikus szót használtam, érdemes rögtön jelezni: ez itt csupán jellemzőt jelent, de aligha általánosat vagy gyakorit. Hiszen Király kivételes intellektusa a lehető legváratlanabb helyeken mutatkozik meg a naplóban, s cáfol rá az egyneműs-

tő értékelésre. Amikor már nagybetegen kap egy felkérést egy cikk megírására, 1989. június 19-én a következőképpen hártja el: „Cikket akar tőlem [E. Fehér Pál] az ateizmus jogosságáról. Eddig nem kértek. Most hülyeség és céltalan lenne mellékes fronton apróznom magam. Főleg akkor, amikor világnézeti pártból politikai párttá kíván alakulni az MSZMP, teljesen felesleges beleveszнем egy mellékes ideológiai polémiaiba.” (899.) Ebből a rövid megjegyzésből akár visszamenőleg is érdekes lenne újragondolni Királynak és a Pártnak a viszonyát: hiszen amikor már csupán nosztalgikus, reménytelen ragaszkodásnak vélnénk a kommunista eszményekhez való igazodást, hirtelen kiderül, hogy Király politológiai értelemben is méltányolható tisztánlátással tudott különbséget tenni világnézeti párt és politikai program-

párt között, s e kettő között nem ugall értékelvű szembenállást sem. Kevesen látták ezt ennyire világosan az MSZP megalakulása előtt. Persze nem biztos, hogy innen kiindulva is valaha meg tudjuk érteni Király István döntéseit és állásfoglalásait, s ahogy múlik az idő, ez egyre nehezebben lehetséges, s egyre több történeti kontextus észben tartása kell hozzá. De ha valahogyan mégis megérthetjük, akkor épp a naplójából. ■ ■ ■

■ **Szilágyi Márton** (1965, Gyula): irodalomtörténész, az ELTE Bölcsészettudományi Karán a XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője. Legutóbbi kötete: *Mi vagyok én? – Arany János költészete* (Pesti Kalligram, 2017).

JEGYZETEK

- 1 Reichert Gábor, Egy korszerűtlen ember (Király István: Napló), Jelenkor, 60. évf. (2017), 10. szám, 1129–1133.; Kántás Balázs, Privát feljegyzésekből kordokumentum (Király István: Napló), Irodalmi Jelen, 2017. jún. 6. (letöltés 2018. jún. 26-án: <https://www.irodalmijelen.hu/2017-jun-6-1950/privat-feljegyzesekbol-kordokumentum>); Pál Sándor Attila, Megosztás (Király István: Napló), Élet és Irodalom, 61. évf., 27. szám, (2017. júl. 7.)
- 2 Zelei Dávid, Írható-e kritika egy naplóról? – Király István naplóinak recepciójáról. Előadás-ként elhangzott a KULTOK VI. – KULTMűhelyek Országos Konferenciáján, Debrecenben, 2017. okt. 14-én. Vázlatát lásd <https://prezi.com/6wxsfjon3ry4/lehet-e-kritikat-irni-egy-naplolor/> (letöltés: 2018. febr. 17.)
- 3 Ehhez a kérdéshez igen gondolatébresztő olvasmány: Philippe Lejeune, Hogyan végződnek a naplók? (ford. Gábor Livia) = Őnéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásából, Bp., L’Harmattan, 2003 (Szöveg és emlékezet), 210–222.
- 4 N. Pál József, Emlékezés, számvetés – huszonnyolc év után (Király István: Napló), Hítel, 31. évf. (2018), 3. szám, 32–57. A hivatkozás: 34.
- 5 Philippe Lejeune i. m. 213.
- 6 Vö. Gergely András, Az író Széchenyi = Uő., Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról, Bp., Magvető, 1987 (Elvek és utak), 202–258.
- 7 Mint például a Széchenyi és Dessewffy Emil, vagy éppen a Széchenyi és Teleki László kapcsolatairól szólók: Velkey Ferenc, Egy reformkori baráti-politikai szövetség és próbája: Széchenyi István és Dessewffy Emil, Századok, 151. évf. (2017), 3. szám, 513–536.; Velkey Ferenc, „Délután Teleki . . . kinek a lelkére beszélek” A Széchenyi-minta Teleki László élet- (és halál-)történeteiben = „Tántríthatatlan elvhűség, sziklaszilárd jellem, lovagias becsület”: Teleki László gróf küzdelmes élete és rejtélyes halála, szerk. Debreczeni Droppán Béla, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2017, 61–94.
- 8 Rejtőzködő legendárium, Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből, az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette Csáki Judit – Kovács Dezső, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó – Szemtanú Kiadó, 1990, 48–63, 193–213, 382–388.
- 9 Tamás Gáspár Miklós, Király István titkai, Magyar Narancs, 2017, 20. szám (máj. 18.) (letöltés 2018. jún. 29-én: <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/kiraly-istvan-titkai-104203>)
- 10 Radnóti Sándor: Nem volt antiszemita, Magyar Narancs, 29. évf. 21. szám (2017. máj. 25.)
- 11 N. Pál József i. m.
- 12 N. Pál József i. m.
- 13 Erről lásd Szilágyi Miklós, Szakmai és politikai folklór (Ortutay Gyula: Napló 1–3.), Kalligram, 19. évf. (2010), 11. szám (letöltés 2018. jún. 29-én: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2010/XIX.-evf.-2010.-november/Szakmai-es-politikai-folklor>)
- 14 Papp István, Fehér Lajos: Egy népi kommunista politikus pályaképe, Bp. – Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz, 2017 (ÁBTL monográfiák).
- 15 Ezt jól példázza az a nemrégiben publikált, 1960-as lektori jelentés,

amelyben Kuncz Aladár *Fekete kolostor* című regényének a megjelenését érdeklődésben elengedhetetlen, utólagos meghúzásáról (Szörényi László későbbi szavával: „delfinizálásáról”) értekezik: Király István, Kuncz Aladár: *Fekete kolostor* (Lektori vélemény), Tiszatáj, 72. évf. (2018), 4. szám, 83–85. A dokumentum értelmezéséhez: Soltész Márton, *Élők innen és túl: Bevezető gondolatok a Fekete kolostor lektori jelentéséhez*, Tiszatáj, 72. évf. (2018), 4. szám, 69–72.

16 Veres András, Hinni muszáj! Király István naplójáról, Magyar Narancs, 2017, 22. szám (jún. 1.) (letöltés 2018. jún. 26-án: <http://magyarnarancs.hu/konyv/hinni-muszaj-104478>)

17 Bolvári-Takács Gábor, A kontinuitás rabságában (Király István: Napló 1956–1989), Irodalomtörténeti Közlemények, 121. évf. (2017), 4. szám, 538–555.

18 N. Pál József is felhívta a figyelmet arra, ami nekem is feltűnt, hogy tudniillik egyhelyütt (753.) összekeverték egy másik Pál Józseffel, a Palócföld egykori főszerkesztőjével: N. Pál József i. m. 33.